

DOI: 10.11649/abs.2015.004

Jolanta Mędelaska

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

Bydgoszcz

Specyficzne warianty języków narodowych: polski północnokresowy i niemiecki nadwożański. Perspektywy badań porównawczych¹

Polszczyzna północnokresowa i niemieczyzna rosyjska, w tym nadwożańska, to niewątpliwie zjawiska wyjątkowe. Równie wyjątkowi są ich użytkownicy. Oto co o Niemcach rosyjskich mówi historyk, będący jednym z nich, Igor Plewe:

Мало кто задумывается над тем, что история формирования, развития и исхода российских немцев в целом и немцев Поволжья в частности, – феномен. Мы не найдем другого такого примера в мире, когда люди из разных стран приезжают в другое государство, формируются на протяжении почти 200 лет как единый народ, а потом в большинстве своем покидают эту страну. И все происходит более или менее добровольно. По своей воле приехали – и по своей воле ушли² (Плеве, 2010, s. 5).

---

¹ Artykuł powstał w trakcie realizacji projektu badawczego, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/05/B/HS2/04104 („Sowietyzacja języka Niemców rosyjskich w latach 20. i 30. XX w.”).

² „Rzadko kto zastanawia się nad tym, że historia kształtowania się, rozwoju i odejścia Niemców rosyjskich, w szczególności zaś Niemców nadwożańskich, to fenomen. Nie znajdzie się na całym świecie drugiego takiego przykładu, kiedy to ludzie z różnych krajów przyjeżdżają do innego państwa, kształtują się w ciągu blisko 200 lat jako jednolity naród, a potem w większości porzucają to państwo. I wszystko to dzieje się bardziej lub mniej dobrowolnie. Z własnej woli przyjechali, z własnej woli odeszli” (przekład J. M.).

Oba terytorialne warianty języków narodowych to głównie rozległe wyspy językowe³, otoczone żywiołem obcojęzycznym, lecz do ich ukształtowania się doprowadziły odmienne okoliczności, w obu wypadkach – jedyne w swoim rodzaju, wyjątkowe. Jednak na długo przed pojawieniem się wysp językowych niemczyzna przenikała na obszary późniejszej Rosji, polszczyzna zaś – na tereny dzisiejszej Litwy, Białorusi, Łotwy.

W dziejach tych dużych skupisk obcojęzycznych, funkcjonujących na obcym obszarze, są zarówno podobieństwa, jak i różnice, są też punkty styczne, jest nawet – w pewnym sensie – wspólny los. Czy fakty te znalazły odbicie w owych specyficznych kodach językowych? Czy kody te mają cechy wspólne? Czy warto je zestawiać? Może, porównując je, uda się ujrzeć w nowym świetle pewne mechanizmy powstawania innowacji językowych?

Sytuacja przed powstaniem wysp językowych

Przenikanie języka niemieckiego na tereny późniejszej Rosji przed panowaniem Katarzyny II

Misjonarze papiescy, wywodzący się z ziem germańskich, pojawiali się na ziemiach ruskich już pod koniec I tysiąclecia. Od XII w. osiadali w ruskich miastach niemieccy rzemieślnicy, lekarze, uczeni (początkowo jako goście), w II połowie XII w. rozpoczęła się w Europie wymiana towarowa z Rusią (Brandes, 1997, s. 36). Wielki książę Iwan III sprowadzał do Moskwy specjalistów w zakresie wojsk technicznych, za panowania Wasilija III w wojsku rosyjskim służyli niemieccy artylerzyści. Iwan IV Groźny ściągał niemieckich lekarzy, aptekarzy, rzemieślników, geologów, kamieniarzy, ludwisarzy, artystów, przyjmował też na służbę całe niemieckie oddziały wojskowe z oficerami na czele (Михайлов, 2004, ss. 742–743). Niemcy trafiali zazwyczaj do różnych rosyjskich miast (Brandes, 1997, s. 36). W miastach stawali się anonimowi, ich zwyczaje zanikały, szybko przebiegał proces integracji i asymilacji z miejscowymi (Busch, 1997, s. 539). Pod koniec lat 50. XVI w. na przedmieściach Moskwy powstała pierwsza niemiecka osada (*słoboda*, ros. *слобода*)⁴, w 1660 r. mieszkało w niej około 1000 Niemców (Eisfeld, 2010, s. 5). W XVII w. nadal sprowadzano z zagranicy rozmaitych specjalistów, państwo rosyjskie nie mogło już bez nich normalnie funkcjonować (Brandes, 1997, s. 39). Kurcy, wojskowi, lekarze, rzemieślnicy i in. pochodzili z różnych dzielnic Niemiec, a także z miast nadbałtyckich (Ковригина, 2006, ss. 443–444). Niemcom wyznającym luteranizm lub kalwinizm zezwolono na budowanie świątyń, utrzy-

³ Zarówno Polacy w Wielkim Księstwie Litewskim, jak i Niemcy na ziemiach ruskich mieszkali nie tylko na zwartych obszarach językowych, o których mowa, lecz także w rozproszeniu, w miastach i miasteczkach. Wówczas jednak łatwo wtapiali się w otoczenie, ulegali asymilacji (o czym poniżej).

⁴ Niem.: *Deutsche Vorstadt* (niemieckie przedmieście).

mywanie pastorów, prowadzenie szkółek niedzielnych, zakładanie rad parafialnych (Герман & Плева, 2002, s. 88).

W czasach Piotra I znacznie zwiększyła się liczba przybyszów z krajów germańskich i poważnie umocniła się pozycja Niemców w państwie rosyjskim⁵ (Ciesielski, Hryciuk, & Srebrakowski, 1994, s. 83). To oni przebudowali mocarstwo rosyjskie, uczestnicząc we wprowadzaniu reformy pieniądza, służby medycznej, organizowaniu handlu i rzemiosła. Oczekiwano od nich zintegrowania się z rosyjskim otoczeniem (Герман & Плева, 2002, s. 88). Niemcy zasłużyli się szczególnie przy wznoszeniu Sankt Petersburga, należeli także do grona pierwszych jego mieszkańców (Юхнева, 2006, s. 377). Piotr I przygotował też grunt pod powołanie przez Katarzynę I Akademii Nauk. Wśród członków Akademii przeważali Niemcy. Prywatni niemieccy nauczyciele i prywatne niemieckie szkoły przygotowywały synów z wyższych warstw na studia oraz do służby państwowej (Brandes, 1997, ss. 40–41; Остроух & Шервуд, 1995, s. 12).

Niemieccy mieszczenie dzielili się na dwie kategorie: jedna, pozostając pod silnym wpływem kultury rosyjskiej, szybko się asymilowała, druga zachowywała cechy narodowe. Szybko poddawali się asymilacji przedstawiciele warstw wyższych, którzy przybyli do Rosji przed połową XVIII w., ponieważ musieli przejść na prawosławie, by móc podjąć służbę państwową na wyższych i średnich szczeblach (Плева, 1999, s. 205).

Zdaniem Viktora Diesendorfa Niemcy, którzy przybywali do Rosji przed panowaniem Katarzyny II, szybko się asymilowali, ponieważ było ich w Imperium niewiele. Jedynie ciągły napływ coraz to nowych Niemców nieco powstrzymywał procesy asymilacyjne, niemniej ówczesna niemiecka diaspora nie była zdolna do samoodtwarzania. Zmiana nastąpiła dopiero wskutek polityki kolonizacyjnej, prowadzonej przez Katarzynę II (Дизендорф, 1995, s. 44).

Przenikanie języka polskiego na tereny późniejszej Litwy, Białorusi i Łotwy przed XIX w.

Parcie plemion mazowieckich na obszary północno-wschodnie rozpoczęło się jeszcze w czasach przedhistorycznych, przed powstaniem państwa polskiego (Kurzowa, 1993, s. 31). Przenikanie polszczyzny zaczęło się w XII–XIV w., czyli w okresie, kiedy Litwa poszerzała swe terytoria o ziemie czysto ruskie (Wasilewski, 1917, ss. 8–9). Badacze wspominają o osadzeniu na Litwie polskich jeńców wojennych, którzy jednak szybko wtapiali się w otoczenie (Turska, 1995, s. 99). Polscy kupcy i rękodzielnicy osiadali w grodach litewskich już w latach 1250–1260 (Wielhorski, 1928, ss. 121–122), systematycznie zaś zaczęli napływać tam w czasach Gedymina, zapraszani i zachęcani przywilejami. Polska ludność XIV-wiecznego Wilna czy Brześcia to – obok Niemców, Litwinów i Rusinów – substrat tamtejszego mieszczaństwa (Bardach, 1988, s. 229). Przesiedleńcy ci, mając przywileje

---

⁵ Wśród najbliższych doradców Piotra I większość stanowili protestanci (Лиценбергер, 2011, s. 3).

stanowe, poczucie wyższości kulturowej, odrębne wyznanie i obyczaje, a także zapewniony stały dopływ nowych przybyszów z Polski, nie tylko nie poddawali się asymilacji, lecz zaczęli oddziaływać na język i kulturę mieszczan litewskich. Za panowania Gedymina na Litwę przybywali też pierwsi polscy misjonarze (Wielhorski, 1928, s. 116).

Podbijając w XII–XIV w. ziemie ruskie, Litwini osadzali na nich swoich książąt, ci zaś ulegali wpływowi ruskiej kultury i języka⁶, z czasem język ten przejmując. Dwór książęcy naśladowało rycerstwo. Nie mając własnego języka pisanego, Litwini zaczęli używać jako urzędowego staro-cerkiewno-słowiańskiego. Rutenizacja odsunęła warstwy wyższe od ludu (Wielhorski, 1947, ss. 20–21), ułatwiając jednocześnie ich przyszlą polonizację.

U schyłku XIV w. państwo litewskie osłabło⁷. Książę Jagiełło podpisał w Krewie unię z Polską⁸. Litwa przyjęła chrześcijaństwo, w Wilnie ustanowiono biskupstwo, Kościół katolicki otrzymał dobra i przywileje (Wisner, 1991, ss. 19–24). Masowo zaczęło przybywać na Litwę polskie duchowieństwo; niosło tam posługę kapłańską po polsku (Wielhorski, 1928, s. 121). Nadal w miastach litewskich chętnie osiadali polscy kupcy i rzemieślnicy. Polakom nie wolno było ani piastować urzędów państwowych, ani kupować majątków ziemskich, co zniechęcało szlachtę do migracji. Przybysze z Polski osiadali jednak nie tylko w miastach, lecz też jako załogi zamkowe, służba bojarska, sekretarze i doradcy, rozmaici specjaliści techniczni (Wasilewski, 1917, ss. 35–36). Zruszczone wcześniej litewskie warstwy wyższe⁹ zaczęły się polonizować. Proces ten przebiegał bardzo szybko, zakończył się już w połowie XVI w. (przy czym chłopstwa w zasadzie nie dotknął) (Bardach, 1988, s. 230).

Ze względu na postępującą słabość militarną Litwy w roku 1569 zawarto unię realną, Polska i Litwa utworzyły Rzeczpospolitą Obojga Narodów, zniesiono wcześniejsze ograniczenia. Na tereny północno-wschodnie napłynęła polska szlachta, tworząc tam zaścianki i okolice. Nadal osiadali na tych obszarach polscy kupcy i rzemieślnicy, pojawili się także architekci, majstrowie budowlani, malarze, rzeźbiarze i in. Jednocześnie proces polonizacji obejmował coraz szerzej litewską szlachtę, mieszczaństwo, w tym drobnych mieszczan (Wasilewski, 1917, s. 37). W II połowie XVII w. zarówno wielka, jak i drobna szlachta litewsko-ruska, a także kler, mieszczenie, drobni rzemieślnicy nawet w rozmowach prywatnych używali języka polskiego. Usankcjonował tę sytuację Sejm Warszawski, ustanawiając w roku 1697 polszczyznę językiem państwowym (Ochmański, 1967, s. 141). Lud litewski nadal się rutenizował.

⁶ Ruś górowała cywilizacyjnie nad Litwą.

⁷ Z jednej strony pod naporem Krzyżaków, z drugiej – wskutek działań Moskwy usiłującej zjednoczyć ziemie ruskie.

⁸ Jednak Polaków nadal traktowano na Litwie jak cudzoziemców (Ochmański, 1967, s. 80).

⁹ „Proces zruszczenia nie dotknął tylko Żmudzi, która zachowała litewskość aż do początku XVII w. [...]” (Kurzowa, 1993, s. 31).

Język polski używany za etniczną granicą północno-wschodnią ulegał modyfikacji: archaizował się w ustach osiadłych tam Polaków, tracąc jednocześnie odporność na liczne innowacje powstałe pod wpływem obcojęzycznego otoczenia¹⁰, ulegał silnemu oddziaływaniu substratu rusko-litewskiego w ustach spolonizowanych autochtonów. Skutki tych procesów były podobne, doprowadziły do ukształtowania się polszczyzny północnokresowej, ze względu na status jej użytkowników¹¹ – w formie dialektu kulturalnego (występującego z kolei w różnych odmianach, przede wszystkim wileńskiej i kowieńskiej). Jak uważa Zofia Kurzowa:

Język polski w Wielkim Księstwie Litewskim [...] trzeba więc pojmować nie jako część języka narodowego rozszerzoną tylko na nowe obszary polityczne, ale jako zupełnie nową jakość, powstałą ze stopienia polszczyzny z substratem miejscowym (Kurzowa, 1993, s. 40).

Ów dialekt północnokresowy rozwijał się dalej tak jak polski język literacki, zgodnie z obserwowanymi w nim tendencjami, „swoje normy dostosowywał stale do polskich norm literackich” (Kurzowa, 1993, s. 42). Użytkownicy tego terytorialnego wariantu polszczyzny nigdzie na Litwie nie zamieszkiwali w sposób zwarty (Turska, 1995, s. 97).

W wyniku rozbiorów (1793–1795) ziemie północno-wschodnie znalazły się w Imperium Rosyjskim.

Wnioski

- 1) Przenikanie języka niemieckiego do Rosji i języka polskiego na Litwę historyczną zaczęło się w podobnym okresie, trwało w obu wypadkach kilka stuleci i odbywało się w zbliżonych okolicznościach: dobrowolnie, w zasadzie za zgodą, a nawet wręcz zachętą władców krajów przyjmujących. Przedstawiciele obu narodowości trafiali w nowej ojczyźnie niemal wyłącznie do miast. Zajmowali w nich wysoką pozycję, otrzymywali przywileje, zwłaszcza swobodę wyznania. Ceniono ich wiedzę, kulturę i umiejętności. Wydatnie wspomagali postęp cywilizacyjny krajów przyjmujących.
- 2) Przez pewien czas przedstawiciele obu narodowości wtapiali się w nowe otoczenie, jednak wśród Niemców proces ten objął znacznie dłuższy przedział czasowy niż wśród Polaków. W zasadzie aż do połowy XVIII w. Niemcy osiadający na stałe w Rosji w swej większości ulegali asymilacji, porzucali język ojczysty. Część Polaków przybyłych na Litwę, zwłaszcza najwcześniejsi przybysze, także złała się z otocze-

---

¹⁰ Stanowili oni zdecydowaną mniejszość wśród miejscowej ludności polskojęzycznej (Kurzowa, 1993, s. 40).

¹¹ Por.: „[...] polskość reprezentowała szlachta, ziemiaństwo, inteligencja, białoruskość i litewskość – chłopi” (Kurzowa, 1993, s. 35).

niem, por. słowa Kazimierza Moszyńskiego: „[...] dawnych osadników polskich dotknął przeważnie los wielu innych: wynarodowili się od wieków” (1918, s. 24). Jednak już nieco późniejsi przybysze w nowej ojczyźnie posługiwali się językiem polskim, ponieważ mieli poczucie wyższości kulturowej nad autochtonami oraz wsparcie szybko poszerzającego się środowiska polskojęzycznego. Środowisko to rozrastało się głównie kosztem polonizujących się – w większości wcześniej zruszczonych – litewskich warstw wyższych, z czasem też mieszczan, kleru.

- 3) O germanizowaniu się ludności rosyjskiej pod wpływem osiadających w Rosji Niemców nie było mowy¹². Działo się tak, ponieważ w ciągu wielu stuleci sfery wyższe obu narodów nie różniły się zbyt wiele ani poziomem kulturowym, ani stylem życia. Kultura niemiecka nie przewyższała rosyjskiej. Rosyjski i niemiecki były równoważące kulturowo, były też odporne na wpływy dzięki statusowi politycznemu swych użytkowników.
- 4) Niemcy rosyjscy osiedlali się w obcym państwie, Polacy zaś w ciągu kilku wieków przemieszczali się w granicach jednego organizmu państwowego.
- 5) Język tych Niemców, którzy się nie asymilowali, nie ulegał specjalnym modyfikacjom, odświeżał się bowiem dzięki kontaktom z nowymi przybyszami z Niemiec, dzięki podrójom do Niemiec, dzięki szerokiemu dostępowi do niemieckiej prasy i literatury (Niemcy w Rosji byli zamożni, wykształceni i mobilni). Natomiast polszczyzna na Litwie historycznej nabierała cech swoistych. Modyfikowała się w ustach etnicznych Polaków ze względu na bliskość genetyczną z ruszczyzną¹³, prowadzącą do rozchwiania poczucia językowego, zwłaszcza zaś w ustach nowych użytkowników: Rusinów i Litwinów.

Powstanie wysp językowych

Pojawienie się niemieckich wysp językowych na Powołużu

Niemieckie zwarte obszary językowe nad Wołgą pojawiły się wcześniej, w II połowie XVIII w., w rezultacie polityki kolonizowania rozległych terytoriów przyłączonych do Imperium Rosyjskiego wskutek podbojów, czyli w wyniku zaludniania i zagospodarowywania nowych ziem przez osadników sprowadzanych z zagranicy¹⁴, głównie z obszaru

---

¹² Oczywiście dzięki szkołom prowadzonym przez Niemców oraz prywatnym lekcjom przez nich udzielanym co znaczącej Rosjanie opanowywali niemiecki jako bardzo przydatny język obcy.

¹³ We wcześniejszych epokach silniej wyrażoną niż dziś.

¹⁴ Rosja była wówczas państwem słabo zaludnionym i nie miała rezerwy własnych wolnych osadników. Migracje chłopów rosyjskich nie wchodziły w rachubę ze względu na ich przywiązanie do ziemi (prawo pańszczyźniane).

niemieckiego. Politykę tę władze Rosji prowadziły świadomie, systematycznie, planowo, w sposób zorganizowany¹⁵. Katarzyna II¹⁶ w roku 1763 wydała Manifest skierowany bezpośrednio do niemieckich chłopów, rzemieślników, fabrykantów, zapraszając ich do osiedlenia się w Rosji i obiecując w zamian liczne udogodnienia i przywileje (Остроух & Шервуд, 1995, s. 13). Carya ściągała kolonistów z Niemiec także dlatego, że oczekiwała, iż staną się krzewicielami nowoczesnych metod gospodarowania na zacofanej rosyjskiej wsi (Beratz, 1923, ss. 22–28; Stricker, 1997a, s. 17) oraz że dowiodą w praktyce przewagi wolnej pracy nad pracą niewolniczą (Старкова, 1999, s. 758). Pierwsza duża fala osadników napłynęła w latach 1763–1766, szacuje się, że było to około 20–30 tys. przybyszów z Niemiec (Lebioda, 2004, s. 57). Przytłaczającą większość kolonistów wysłano na Powołże, w okolice Saratowa. Założyli oni na obu brzegach Wołgi 104 kolonie (na lewym – 60, na prawym – 44) (Brandes, 1997, s. 56) i stali się pierwszymi przedstawicielami nowej narodowości na terytorium Rosji: Niemców nadwołżańskich (Ерина, 1995, s. 4). Osiedlano ich w okręgach według kryterium wyznaniowego, co miało zapobiec ewentualnym sporom na tle religijnym (Плеве, 2000, s. 119). W ten sposób powstały nad Wołgą, w otoczeniu głównie rosyjskim, duże niemieckie wyspy językowe¹⁷.

Niemieccy mieszkańcy Powołża, w przeważającej liczbie włościanie, byli wolnymi ludźmi, mieli własny samorząd, szkolnictwo, kościoły, rozwijali rolnictwo, z czasem przemysł. Stanowili w zasadzie samowystarczającą enklawę na terytorium Imperium Rosyjskiego. Dopiero w II połowie XIX w. na ich dobrej dotąd sytuacji odbiły się negatywnie tzw. wielkie reformy przeprowadzone w latach 1861–1870¹⁸. Językiem administracji w koloniach niemieckich stał się rosyjski, w nim też wymagano prowadzenia korespondencji urzędowej (Lebioda, 2004, s. 147). Niemcy stracili wszystkie przywileje, w tym status kolonistów i samodzielne zarządzanie koloniami (Brandes, 1997, ss. 89–90; Lebioda, 2004, ss. 146–156). Kolonie niemieckie zaczęły podupadać.

Dialekty osadników ulegały znacznej archaizacji i konserwacji w warunkach oderwania od językowej praojczyzny (Савченко & Дубинин, 1994, s. 6). Ponadto bardzo długo niemieccy mieszkańcy Powołża niemal nie kontaktowali się nie tylko z obcojęzycznymi sąsiadami, ale nawet ze swymi rodakami, ponieważ kolonie leżały zazwyczaj daleko od siebie (Чеботарева, 2006, s. 866). Sprzyjało to konserwowaniu cech charakterystycznych poszczególnych dialektów niemieckich.

---

¹⁵ Kolonizowano w ten sposób obszary nowo przyłączone do Rosji niemal nieprzerwanie aż do lat 70. XIX w. (Герман & Плеве, 2002, s. 88).

¹⁶ Z domu księżniczka Sophie Friederike Augustine von Anhalt Zerbst. Jej ojczyście Prusy z powodzeniem sprowadzały kolonistów już od XVII w. (Lebioda, 2004, s. 39).

¹⁷ Kolonie powstały też na południu Rosji, na Krymie, na Kaukazie, w okolicach Sankt Petersburga, Nowogrodu, Woroneża, Czernihowa, na Wołyniu (Чеботарева, 2006, s. 866). Te na Powołżu były jednak najwcześniejsze i największe.

¹⁸ Zniesienie pańszczyzny, reforma ziemiska, sądownicza, miejska, uniwersytecka, reformy wojskowe i finansowe, reforma cenzury.

Gwary Niemców nadwożańskich zaczęto badać dopiero w roku 1910 (Дингес, 1925, s. 12). Nauczyciel J. G. Kromm z kolonii Jagodowa Polana opublikował w gazecie „Schotener Kreisblatt” uwagi na temat historii tej osady, a także spis pierwszych niemieckich osadników, wykaz miejscowości, z których poszczególne koloniści przybyli do Rosji, oraz tekst w miejscowej gwarze, którą nazwał „językiem jagodowopolańskim”. Nieco później badacz niemiecki A. F. Losinger rozesał ankiety do wiosek nadwożańskich. Analizując odpowiedzi na nie, zauważył silne wymieszanie dialektów, wynikające z faktu, że z dnia na dzień bliskimi sąsiadami okazali się mieszkańcy wschodu, południa i północy Niemiec, z których każdy posługiwał się własną gwarą niemiecką. W roku 1914 dokonano pierwszego profesjonalnego zapisu fonetycznego tzw. dialektu nadwożańskoniemieckiego używanego we wsi Wierchniaja Griaznucha. Badacze ustalili, że choć minęło 150 lat od założenia tej kolonii, to jej gwara ciągle jeszcze nie jest jednolita i w mowie poszczególnych rodzin zachowują się cechy gwarowe charakterystyczne dla tych miejsc w Niemczech, z których dane rodziny przyjechały do Rosji (Дингес, 1925, s. 13). Pierwszej naukowej klasyfikacji dialektów niemieckich w Rosji dokonał W. Unwerth. Posłużył się materiałem językowym zebrany wśród kolonistów z Powołża, którzy w czasie I wojny światowej trafili do Niemiec jako jeńcy wojenni. Jednak pełny obraz gwar nadwożańskich można było otrzymać tylko na podstawie materiału pochodzącego ze wszystkich kolonii leżących nad Wołgą. W roku 1922 Georg Dinges rozpoczął pracę nad atlasem językowym niemieckich gwar Powołża, rok później przedstawił jej pierwsze wyniki (Дингес, 1925, ss. 15–18). Na podstawie tych właśnie materiałów dopiero u schyłku XX w. wydano *Wolgadeutscher Sprachatlas* (Dinges, Berend, & Post, 1997). W okresie międzywojennym dialekty Niemców nadwożańskich badał też Andriej P. Dulson. Zajmował go głównie problem dialektów mieszanych. Stwierdził np., że gwara kolonii Preiss ukształtowała się w stosunkowo krótkim czasie wskutek zmieszania się gwar wychodźców ze 129 miejscowości leżących w Niemczech, Austrii i Francji. W tych miejscowościach występują 4 grupy dialektów: dolnoniemiecka, środkowofrankońska, reńsko-frankońska i wysokoniemiecka (Дульзон, 1941, s. 82).

Niemieccy koloniści nadwożańscy i Niemcy zamieszkujący rosyjskie miasta położone poza Powołżem niemal w ogóle nie utrzymywali ze sobą kontaktów i niewiele o sobie wiedzieli (Brandes, 1997, s. 35).

Pojawienie się polskich wysp językowych na kresach północno-wschodnich

Polskie wyspy językowe na Litwie historycznej, czyli zwarte obszary polskojęzyczne, pojawiły się późno, dopiero w połowie XIX stulecia¹⁹. Nie były skutkiem osadnictwa elementu polskiego na obcym, rusko-litewskim terytorium, czyli kolonizacji, a raczej, należałoby powiedzieć, nie były jej skutkiem bezpośrednim.

---

¹⁹ Jednak w dyskusji o początkach polszczyzny północnokresowej i tworzeniu się polskich zwartych obszarów językoznawcy nie wypowiedzieli jeszcze ostatniego słowa. Niektórzy współcześni badacze

W momencie uwłaszczenia chłopstwa (1861 r.) litewskie miasta i miasteczka były już niemal całkowicie spolonizowane, w kontaktach z tymi środowiskami także kler posługiwał się wyłącznie językiem polskim (Wielhorski, 1928, s. 132). „Używanie polszczyzny dowodziło przynależności do sfer szlacheckich lub mieszczańskich, więc język polski nabrał w oczach włościan litewskich szczególnej atrakcyjności. Uważano go za język lepszy, «pański», świadczący o wyższości społeczno-kulturalnej” (Mędelśka, 1993a, s. 16). „Wzmożeniu się polskości” na Litwie sprzyjał też rozkwit Uniwersytetu Wileńskiego obserwowany w I połowie XIX w. (Turska, 1995, s. 98).

Awans ekonomiczny uwolnionego chłopstwa, posługującego się językiem białoruskim lub litewskim, rozbudził jego potrzeby kulturalne, do których zaspokojenia w ówczesnych warunkach niezbędna była znajomość polszczyzny i przynależność do polskiego kręgu kulturowego. Rozpoczęła się masowa polonizacja chłopów, głównie Litwinów²⁰. W jej wyniku – niezależnie od siebie i w miejscach dość odległych od centrum etnicznego – powstały na Litwie trzy duże polskie wyspy językowe: wileńska (głównie na prawym brzegu Wilii), kowieńska (między Niemnem, Wilią a Niewiażą) i smołwieńska (między Widzami a Jeziorosami) (Turska, 1995, ss. 97–98)²¹. Działo się to w okresie, gdy na Litwie (pod zaborem rosyjskim) obowiązywał zakaz używania języka polskiego w miejscach publicznych oraz wiele innych restrykcji dotyczących polszczyzny i Polaków, nie można więc mówić o żadnej zorganizowanej akcji polonizacyjnej (Turska, 1995, ss. 103–104). Oczywiście oddziaływanie wówczas już polskich ośrodków miejskich miało pewien wpływ na polonizowanie się chłopstwa, mniejszy jednak niż można by oczekiwać, ponieważ – jak zauważyła Halina Turska – miasta:

---

utrzymują, że początki polonizacji chłopstwa sięgają nie XIX, lecz nawet XVI w., ponieważ już wówczas polszczyzna mogła się rozprzestrzeniać wokół dworów szlacheckich i zaścianków (Grek-Pabisowa, 1992, ss. 55–62; Maryniakowa, 1992, ss. 152–156). Zdaniem J. Riegera twierdzenie H. Turskiej o polszczeniu się chłopstwa w połowie XIX w. „jest niepodważalne” (1995, s. 33). „Ludność włościańska polonizowała się niewątpliwie w drugiej połowie XIX w., a czy wcześniej istniały już jakieś chłopskie wsi polskojęzyczne, tego nie wiemy i chyba nie da się tego ustalić” (Rieger, Masojć, & Rutkowska, 2006, s. 12). Stanowiska w tej sprawie por. też m.in.: Maryniakowa (1999); Sawaniewska-Mochowa (2002, s. 198); Karaś (2002, s. 5); Zielińska (2002, ss. 22–24).

²⁰ „Białorusin nie miał kłopotów językowych: rozumiał język polski i rosyjski, sam był przez Polaków i Rosjan rozumiany, a w stosunkach z Litwinem ten ostatni był stroną przystosowującą się. Dlatego włościanin białoruski nie odczuwa potrzeby porzucania swego języka, który jest dla niego życiowo zupełnie dogodny” (Turska, 1995, s. 125). Chłopom białoruskim wystarczała znajomość polskiego jako języka drugiego, używanego „w kontaktach zewnętrznych, a nie w domu” (Kurkowa, 1993, s. 35).

²¹ „Ze współczesnych badań wynika, że mniejszych obszarów (inaczej wysp językowych) było więcej. Poza opisanymi przez H. Turską trzema wymienionymi wyżej język polski na wsiach funkcjonował także na Grodzieńszczyźnie, w Lidzkiem, Wołkowyskiem, Baranowickiem, częściowo Brzeskiem, także w okolicach Kliczewa (na północ od Bobrujska), w Połockiem i Witebskiem, na Mińszczyźnie i Mohylewshczyźnie. Poza granicami dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w Łatgalii (na Łotwie)” (Grek-Pabisowa, 2002, s. 143).

Wilno, Kowno, Dyneburg nie tylko nie zajmowały centralnego położenia na wyspach językowych, ale nawet leżały na ich krawędziach. „Stąd wniosek, że miasto i jego wpływ kulturalny nie były przyczyną najważniejszą i wystarczającą wypierania przez język polski języków miejscowych na wsi” (Turska, 1995, ss. 99–102). Najistotniejszą przyczyną okazała się użyteczność polszczyzny, mogącej służyć Litwinom w wielojęzycznym środowisku kresów północno-wschodnich jako środek porozumienia się z białoruskim sąsiadem, polskim panem i rosyjskim urzędnikiem. Wprawdzie tę właściwość miała też białoruszczyzna, jednakże – co szczególnie podkreśla H. Turska:

Do tych jednak względów natury praktycznej dołącza się przewaga kulturalna języka polskiego jako organu warstw wyższych, religii, literatury, jednym słowem jako języka „pańskiego”, dlatego procesowi polonizacji Litwinów towarzyszy niezmiernie silny moment uczuciowy. Znajduje on swój wyraz w wybitnie niechętnym, często pogardliwym stosunku polszczyzących się Litwinów do języka litewskiego oraz w ogromnej sile atrakcyjnej, jaką posiadał dla nich język polski. Kwestia przyswojenia polszczyzny była dla Litwina nie tylko kwestią korzyści praktycznych, ale także kwestią podniesienia się na wyższy stopień kultury (Turska, 1995, s. 123).

Polskie obszary językowe powstały w pierwszych dziesięcioleciach II połowy XIX w., polonizacja Litwinów dokonała się w ciągu zaledwie trzech pokoleń²². Były to wyspy gwarowe. Owe wyspowe gwary północnokresowe stanowią fenomen, wytworzyły się bowiem – odwrotnie niż bywa zazwyczaj – z dialektu kulturalnego. Po prostu: „Polonizujące się chłopstwo litewskie i białoruskie chłonęło taki język polski, jaki je otaczał na co dzień, np. w mieście lub we dworze, czyli dialekt kresowy” (Kurzowa, 1993, s. 42). Dialekt ten w ustach chłopów poddawał się kolejnym modyfikacjom, głównie wpływom litewskim i białoruskim oraz różnym wyrównaniom i uproszczeniom. Tak więc polonizacja warstw wyższych przebiegała z przenikaniem języka polskiego z centrum, polonizacja ludu wiejskiego – bez przenikania.

Wnioski

- 1) Niemieckie dialekty wyspowe na Powożu i polskie wyspy językowe na kresach północno-wschodnich niewiele miały cech wspólnych. Można wskazać jedynie oddalenie od centrum etnicznego, prowadzące do braku kontaktów z nim i skutkujące z czasem konserwowaniem pewnych cech językowych. Jednak w wypadku gwar niemieckich ten dystans przestrzenny był znacznie większy niż odległość gwar polskich od centrum polszczyzny.

---

²² „Trzecie pokolenie żyjące na Wileńszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym było już w całości jednojęzyczne polskie” (Kurzowa, 1993, ss. 36–37).

- 2) Gwary niemiecko-nadwołyżańskie są o całe stulecie starsze od gwar północnokresowych.
- 3) Ze względu na sposób pojawienia się w obcym środowisku językowym niemieckie wyspy nadwołyżańskie to typowe gwary przeniesione: pojawiły się w otoczeniu słowiańskim, głównie rosyjskim, wraz z osiedlonymi tam przybyszami z ziem niemieckich. Natomiast gwary polskie wytworzyły się samorzutnie przez przejście przez chłopstwo litewskie i białoruskie specyficznego północno-wschodniego dialektu kulturalnego, ukształtowanego wcześniej na Kresach, i przez dalsze jego modyfikowanie się, głównie pod wpływem litewskiego i białoruskiego substratu gwarowego.
- 4) W II połowie XVIII w., kiedy to Niemcy zakładali kolonie nad Wołgą, nie wykształcił się jeszcze niemiecki język literacki. Później niemieczyna literacka, silnie jednak zabarwiona lokalnie, docierała nad Wołgę jedynie za pośrednictwem Kościoła i szkół przykościelnych, dysponujących tylko słabo przygotowaną (także językowo) kadrą miejscową. Do XX w. dostęp do niemieckiego języka literackiego mieli w Rosji tylko wykształceni Niemcy, głównie mieszkańcy wielkich miast (Савченко & Дубинин, 1994, s. 6). Jeszcze w latach 30. XX w. niemiecki literacki był bardziej rozpowszechniony w koloniach na Ukrainie, szczególnie wśród bogatych chłopów, niż nad Wołgą (Жирмунский, 1933, s. 93). Co się tyczy gwar północnokresowych, to w momencie ich powstawania polszczyzna literacka była już ukształtowana, jednak kontakt z nią użytkowników gwar mógł być jedynie przypadkowy.
- 5) Chłopi nadwołyżańscy w zasadzie nie mieli kontaktu z językiem pozostałych Niemców rosyjskich, zwłaszcza wykształconych mieszkańców dużych rosyjskich ośrodków miejskich. Natomiast użytkownicy gwar północnokresowych na co dzień stykali się z miejscowym dialektem kulturalnym.
- 6) Gwary Niemców nadwołyżańskich funkcjonowały nie tylko w obcym otoczeniu językowym, ale też na terytorium obcego państwa. Polskie zwarte obszary językowe także istniały w obcym państwie, jednak państwo to – Rosja – było wówczas okupantem.
- 7) Niemcy nadwołyżańscy – ze względu na pozostawanie w Rosji w całkowitej izolacji, w zamkniętych, samowystarczalnych koloniach – zachowali wiele archaicznych cech dialektów przeniesionych z XVIII-wiecznych Niemiec. Innowacje w gwarach poszczególnych kolonii powstawały na gruncie rodzimym, niemieckim: ścierały się ze sobą dialekty z różnych stron Niemiec, kształtowały się lokalne niemieckie gwary mieszane²³. Z kolei polskie gwary północnokresowe formowały się pod wpływem obcym: litewskim i białoruskim.

---

²³ Zdaniem W. M. Żyrmunskiego w zasadzie wszystkie gwary niemieckich kolonistów można uważać za mieszane, bo w każdej kolonii mieszkali ludzie przybyli z różnych miejsc Niemiec. Jednak w niektórych koloniach doszło do całkowitego wchłonięcia jednej gwary przez inną (zachowały się ewentualnie pewne nieistotne relikty), w innych – odwrotnie: produkt zmieszania nie pokrywa się z żadnym z dialektów

- 8) Przybysze z Niemiec, osiedleni w zamkniętych koloniach, zachowujący swój język, wyznanie i tradycje, mający nad chłopstwem rosyjskim przewagę w poziomie wykształcenia i wiedzy oraz odmienną religię i mentalność, bardzo długo nie kontaktowali się ze swymi słowiańskimi sąsiadami, język rosyjski prawie nie miał do nich dostępu (Stricker, 1997a, s. 20). Natomiast użytkownicy gwar północnokresowych utrzymywali kontakty z sąsiadami litewskimi i białoruskimi.
- 9) Niemieckie gwary nadwożańskie stanowią fenomen, ponieważ na obszarach bardzo odległych od centrum etnicznego doszło w nich do wymieszania się wielu gwar jednego języka narodowego, co doprowadziło do powstania nowego specyficznego kodu językowego. Natomiast polskie gwary północnokresowe stanowią fenomen, ponieważ wykształciły się z dialektu kulturalnego, czyli są wobec niego wtórne.

Okres wspólnej historii w Imperium Rosyjskim i językowe tego konsekwencje

Sytuacja języka niemieckiego w Imperium Rosyjskim

Imperium Rosyjskie to oficjalna nazwa Rosji w latach 1721–1917. Tak więc Niemcy przybywający po roku 1721 i osiadający głównie w miastach stawali się obywatelami Imperium. Do Imperium przybyli też koloniści osadzeni przez Katarzynę II nad Wołgą.

W zasadzie aż do wprowadzenia w życie reform Aleksandra II (lata 60. i 70. XIX w.) od Niemców rosyjskich nie wymagano znajomości języka państwowego. Próby upowszechnienia jego znajomości wśród Niemców nadwożańskich podejmowane w latach 20. i 30. XIX w. spełzały na niczym, ponieważ: 1) sprzeciwiało się temu duchowieństwo, 2) ogół kolonistów nie potrzebował jeszcze rosyjskiego, 3) społeczność utrzymująca szkoły nie była zainteresowana zwiększeniem wydatków na nauczyciela języka rosyjskiego, 4) brakowało wśród kolonistów nauczycieli władających rosyjskim (Русских, 1996, s. 299). O stanie znajomości rosyjskiego informuje notatka gubernatora saratowskiego z roku 1833:

Немногие из колонистов, и то с трудом, объясняются по-русски, а потому все они почитают себя германцами, не знают наших законов, полицейские требования исполняют медленно и приметно стараются избегать всякого сообщения с русскими²⁴ (Дитц, 1997, s. 360).

---

znanych ze starej ojczyzny i rozkłada się na elementy, które można zlokalizować w różnych miejscach na mapie językowej Niemiec (Жирмунский, 1933, s. 95).

²⁴ „Niewielu kolonistów, a i to z trudem, porozumiewa się po rosyjsku, i dlatego wszyscy oni czują się Germanami, nie znają naszych praw, żądania policji wykonują wolno i wyraźnie starają się unikać jakiegokolwiek łączenia się z Rosjanami” (przekład J. M.).

Jednak w II połowie XIX w. poza terenem kolonii Niemcy czuli się zagubieni i bezradni, nie mogli sprawnie prowadzić interesów, ponosili straty. Część kolonistów rozumiała, że dzieci trzeba uczyć języka państwowego, ale nie może się to odbywać kosztem języka ojczystego (Чеботарева, 1999, ss. 57–58). Tymczasem zarządzeniem z 1871 r., w duchu reform Aleksandra II, wprowadzono do szkół niemieckich obowiązek wykładania wszystkich przedmiotów – poza lekcjami języka niemieckiego i religii – po rosyjsku. W roku 1881 podporządkowano niemieckie szkoły wyznaniowo-parafialne rosyjskiemu Ministerstwu Oświaty, duchowieństwu pozostawiono tylko troskę o nauczanie religii. Nauczycielami mogły zostać osoby, które zdały egzamin rosyjski (Reis, 2013, s. 18). Nie wolno było używać niemieckiego do wyjaśniania uczniom nowych treści. Dopuszczono tylko podręczniki w języku rosyjskim. Na miejsce nauczycieli niemieckich, którzy nie zdali egzaminu z rosyjskiego, zatrudniano pedagogów rosyjskich. Ci z kolei nie znali języka niemieckiego. Nierzadko uczniowie nie rozumieli nauczyciela, ten zaś nie rozumiał uczniów²⁵ (Stricker, 1997b, s. 456).

Rugowanie języka niemieckiego ze szkół i nacisk władz na opanowanie rosyjskiego napotykały opór kolonistów. Po rewolucji 1905 r. przywrócono w szkołach niemieckich język ojczysty jako wykładowy w pierwszych 4 klasach (Lebioda, 2004, s. 130). Rewolucja 1905 r. na kilka lat uwolniła niemieckie szkoły w Rosji od nacisku rusyfikacyjnego (Stricker, 1997b, s. 421).

Wprowadzając reformy znoszące wszystkie przywileje zagwarantowane w Manifestie Katarzyny II, rząd rosyjski liczył, że zmiany w położeniu kolonistów niemieckich doprowadzą do ich szybkiej rusyfikacji i pełnej asymilacji z resztą społeczeństwa. Reformy Aleksandra II zmusiły Niemców do wyjścia z zamkniętych dotąd wiosek. W roku 1874 koloniści stracili też jeden z najważniejszych przywilejów: zwolnienie z obowiązku odbywania służby wojskowej. Po raz pierwszy trafili do armii rosyjskiej podczas wojny z Turcją (1877–1878) (Brandes, 1997, s. 103). Służba wojskowa wymagała znajomości rosyjskiego.

Intensywniejszy kontakt z językiem rosyjskim prowadził do przenikania rusycyzmów do języka niemieckiego. Ich obecność zaczął opisywać G. Dinges, umieszczając w pracy doktorskiej rozdział o rosyjskim oddziaływaniu na gwary niemiecko-nadwołżańskie. Dołączony do niego słownik zawiera 800 jednostek leksykalnych (Dinges, 1923, s. 67). Im silniejszy był wpływ rosyjski w sferze kultury materialnej, tym wyraźniejsze oddziaływanie rosyjskie na miejscowy język niemiecki (Дингес, 1925, s. 14). G. Dinges opublikował też ważny artykuł o rusycyzmach,

---

²⁵ Por.: „W tej sytuacji w szkołach w koloniach niemieckich dochodziło niekiedy do zabawnych sytuacji, kiedy nauczyciele mówili do uczniów w łamanym języku rosyjskim, dzieci natomiast ich nie rozumiały i po lekcjach, już poza klasą nauczyciele musieli powtarzać jeszcze raz już omówioną lekcję, tym razem po niemiecku” (Lebioda, 2004, s. 130).

które przeniknęły do języka Niemców nadwożańskich w okresie 1764–1876, czyli od ich osiedlenia się nad Wołgą do likwidacji szczególnego statusu kolonistów (Дингес, 1929).

Sytuacja polszczyzny północnokresowej w Imperium Rosyjskim

Od czasu rozbiorów Polski (1793) Litwa wraz z ziemiami ruskimi Rzeczypospolitej wcielona była do Imperium Rosyjskiego. Od tej chwili użytkownicy północnokresowego dialektu kulturalnego skupieni w północno-wschodnich miastach i miasteczkach stali się obywatelami okupującego państwa. Z formalnego punktu widzenia także gwary północnokresowe powstały i rozwinęły się właśnie w Imperium Rosyjskim. Stopniowo oba warianty polszczyzny północnokresowej: dialekt kulturalny i gwary ludowe wchodziły w kontakt z językiem rosyjskim.

Po powstaniu listopadowym (1830–1831) zamknięto Uniwersytet Wileński. Wkrótce spod kompetencji Rady Administracyjnej wyłączono szkolnictwo, powierając je rosyjskiemu Ministerstwu Oświaty, nieco później sądownictwo przekazano ministerstwu rosyjskiemu.

Brutalna rusyfikacja zmierzająca do całkowitego zlania się ziem polskich z Imperium Rosyjskim, rozpoczęła się po upadku powstania styczniowego. W roku 1863 Aleksander II wydał zakaz używania języka polskiego w urzędach, z czasem rozszerzając go o miejsca publiczne w ogóle. W roku 1864 nakazano, „aby pod żadnym pozorem, w żadnej szkole, pod żadną postacią nie wykładano włościanom języka polskiego”. Nie wolno też było mieć w domu polskich książek. Ponadto:

Zamknięto wszystkie ludowe szkoły polskie i nawet nauczanie pojedynczych dzieci było najsurowiej karane. W szkołach rosyjskich musieli księża wykładać zasady religii katolickiej po rosyjsku. Czyniono też próby wprowadzenia języka rosyjskiego do kościoła, a kategorycznie zabroniono wydawania metryk oraz wszelkiej korespondencji urzędowej księży pomiędzy sobą w języku polskim. [...] z biegiem lat nastąpiło usunięcie wszystkich urzędników Polaków [...] (Turska, 1995, s. 133).

Przedstawiciele inteligencji północnokresowej nie tylko uczyli się w rosyjskich szkołach, ale też studiowali na rosyjskich uniwersytetach. Badacze ich języka notują w nim od XIX w. liczne rusycyzmy (zob. Sawaniewska-Mochowa, 1990 oraz odpowiednie fragmenty przeglądowej pracy Z. Kurzowej, 1993). Te pożyczki rosyjskie trafiały na podatny grunt, przygotowany wcześniej przez wielowiekowe oddziaływanie (biało)ruskie. Język rosyjski oddziaływał też, zwłaszcza pod koniec omawianego okresu, na gwary północnokresowe, jednak ze względu na małą mobilność ich użytkowników i ich ograniczony kontakt z przedstawicielami władz rosyjskich, wpływ ten był znacznie mniejszy.

Wnioski

- 1) W Imperium Rosyjskim Niemcy byli traktowani lepiej niż Polacy. Wynikało to zapewne z faktu, że przebywali tam dobrowolnie, byli państwu goszczącemu bardzo potrzebni i – co niezmiernie ważne – zawsze wobec niego lojalni²⁶. Natomiast Polacy to ludność podbita, stawiająca okupantowi opór, wywołująca powstania narodowe, karana zsyłaniem na Sybir.
- 2) Do ostatnich dziesięcioleci XIX w. Niemcy rosyjscy, w tym nadwołżańscy, nieniekajeni, posługiwali się językiem ojczystym bez ograniczeń, modlili się w tym języku, zachowywali swoje tradycje i kulturę. Koloniści nadwołżańscy w zasadzie odgrodzili się od świata zewnętrznego w swoich koloniach, Niemcy miejscy – bardziej otwarci – także mieli swoje enklawy: *slobody*, kirchy, organizacje kulturalno-wyznaniowe. Kontakt z językiem rosyjskim, zwłaszcza wśród kolonistów, był słaby. Natomiast użytkownicy polszczyzny północnokresowej niemal od chwili, gdy znaleźli się w składzie Imperium, byli prześladowani, utrudniano im posługiwanie się językiem polskim.
- 3) Za panowania Aleksandra II obie mniejszości narodowe zostały poddane przymusowej rusyfikacji. Jednak w odniesieniu do Niemców akcja ta była łagodniejsza, podjęto ją później, wprowadzano wolniej, pozwolono prowadzić lekcje języka niemieckiego i religii po niemiecku, nie rugowano niemieckiego z przestrzeni publicznej. Natomiast rusyfikacja Polaków była brutalna i bezwzględna.
- 4) Pod koniec XIX w. do języka niemieckiego w Rosji, także do dialektu nadwołżańskiego, przenikały rusycyzmy, zwłaszcza leksyka realioznawcza. Niemcom żyjącym w głębi Rosji ta właśnie leksyka była niezbędna. Rusyfikacja polszczyzny północnokresowej była silniejsza, przejawiała się także w składni, pożyczki słownikowe zaś nie ograniczały się bynajmniej do nazw rosyjskich realiów²⁷.
- 5) Język niemiecki, niesłowiański, był odporniejszy na oddziaływanie rosyjskie niż polszczyzna północnokresowa, będąca odmianą terytorialną języka słowiańskiego, która w dodatku wcześniej, przed rusyfikacją, wchłonęła wiele elementów biało(ruskich), ułatwiających przenikanie rusycyzmów.

---

²⁶ Jako obywatele Niemcy czuli się bardzo zobowiązani wobec swojej rosyjskiej ojczyzny (Stricker, 1997a, s. 20).

²⁷ Jednak np. w socjolekcie drobnej szlachty kowieńskiej pożyczki leksykalne z rosyjskiego były – jak napisała Zofia Sawaniewska-Mochowa – „słabo obecne, najczęściej pojawiają się dla nazwania desygnatów związanych z realiami z czasów zaborów i weryfikacją patentów szlacheckich [...]” (2002, s. 199).

Analogiczne dzieje w początkach władzy radzieckiej w Rosji, na Białorusi Radzieckiej i na Litwie

Niemcy w Rosji Radzieckiej w latach 20. i 30. XX w.

Po rewolucji październikowej Niemcy rosyjscy zostali poddani sowietyzacji. W 1921 r. zgodnie z nową leninowską polityką narodowościową poszerzono prawa wszystkich mniejszości narodowych. Umożliwiło to rozwijanie kultury w językach ojczystych, wydawanie literatury i prasy, otwieranie placówek oświatowych i kulturalnych (Iwanow, 1991, s. 35). W latach 20. XX w. w utworzonej dla Niemców nadwołżańskich Autonomicznej Socjalistycznej Republice Radzieckiej Niemców Powołża (ASRR NP), liczącej w roku 1926 blisko 600 tys. mieszkańców, wśród których zdecydowanie dominowali Niemcy (66,3%)²⁸, ich język ojczysty stał się urzędowym (Lebioda, 2004, s. 199). Działy niemieckie szkoły i wyższe uczelnie (m.in. szkoła rolnicza, felczersko-akuszerska, dwie szkoły zawodowe, technikum przemysłowo-ekonomiczne, technikum handlu radzieckiego, Niemiecka Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Wyższa Szkoła Wieczorowa, Wyższa Szkoła Rolnicza), a także Centralne Archiwum ASRR NP i wydawnictwo Nemgosizdat (Дизендорф, 2006, s. 323). W połowie lat 30. Niemcy Powołża mieli już 20 domów kultury, 286 świetlic, 240 klubów kołchozowych, a także 128 bibliotek (w miastach i dużych wioskach) (Чеботарева, 1999, s. 326). Wydawano po niemiecku materiały propagandowe, a także gazety, broszury, książki, podręczniki, słowniki, dokumenty, sprawozdania. Owa „pronarodowościowa” polityka kulturalna służyła sowietyzacji (i nieodłącznej od niej rusyfikacji) mniejszości niemieckiej (Pinkus & Fleischhauer, 1987, ss. 148–149).

W roku 1941 Republikę Niemców Powołża zlikwidowano, jej niemieckich mieszkańców rozrzucono po różnych miejscowościach Syberii i Kazachstanu, nadwołżańska wyspa językowa przestała istnieć.

W języku niemieckim odzwierciedlonym w miejscowych publikacjach z lat 20. i 30. XX w., głównie w prasie, w podręcznikach dla szkół z niemieckim jako wykładowym, w wydawanych w Moskwie słownikach przekładowych, a nawet w tomikach poezji, badacze znajdują dość liczne rusycyzmy, zwłaszcza zaś sowietyzmy, czyli leksykę związaną z polityką, ideologią i nowym, radzieckim stylem życia (Берников, 1941; Mędelśka & Cieszkowski, 2011a, 2011b, 2012; Mędelśka, Cieszkowski, & Jankowiak-Rutkowska, 2012, 2014; Mędelśka & Jankowiak-Rutkowska, 2014).

Można zaryzykować tezę, że w latach 20. i 30. XX w. Niemcy Powołża, dzięki autonomii kulturalnej, powszechnemu obowiązkowi szkolnemu, rozwojowi miejsco-

---

²⁸ Spośród 22 kantonów, na które dzieliła się ASRR NP, 13 stanowiły kantony czysto niemieckie, czyli takie, w których ludność niemiecka przekraczała 70% ogółu mieszkańców, np. w kantonie krasnojarskim czy unterwaldenskim było jej 98,6% (Герман & Герман, 2006, ss. 277–278).

wej prasy i literatury, dostępowi do szkolnictwa wyższego itp., wytworzyli warstwę specyficznej lokalnej inteligencji, gwary zaś niemiecko-nadwożańskie dały początek swoistemu niemiecko-nadwożańskiemu dialektowi kulturalnemu, którym inteligencja ta się posługiwała.

Polacy na Białorusi Wschodniej (Radzieckiej) w okresie międzywojennym i na Litwie Radzieckiej po II wojnie światowej

W sytuacji analogicznej do tej, w której byli Niemcy rosyjscy tuż po rewolucji październikowej, większość użytkowników polszczyzny północnokresowej znalazła się dopiero po II wojnie światowej. Tuż po rewolucji, czyli w okresie międzywojennym, Wileńszczyzna należała do Polski, Litwa etnograficzna weszła w skład niepodległej Republiki Litewskiej, Łotwa także stała się samodzielnym organizmem państwowym. Odcięto to większość Polaków z terenów północno-wschodnich od bezpośredniego oddziaływania języka rosyjskiego.

Wyjątek stanowiła Białoruś Wschodnia, która:

weszła w 1922 roku w skład ZSRR jako oddzielna republika. Do tego czasu ziemie białoruskie znajdowały się w składzie Republiki Litewsko-Białoruskiej. Terytorium nowej wydzielonej republiki obejmowało okręgi: połocki, witebski, orszański, borysowski, miński, słucki, mohylowski, bobrujski, homelski, rzeczycycki, mozyrski i klimowicki [...] (Grek-Pabisowa, Ostrówka, & Biesiadowska-Magdziarz, 2008a, s. 15).

We wszystkich wymienionych okręgach mieszkali Polacy, stanowiąc od 4,2% do 1,1% ludności (mniej tylko w okręgu klimowickim, zaledwie 0,2%). Ich ogólną liczbę na ówczesnej pięciomilionowej Białorusi szacuje się na 100–300 tys. Jednak – w odróżnieniu od Niemców nadwożańskich – Polacy nie tworzyli większych zwartych skupisk (Grek-Pabisowa i in., 2008a, ss. 15–16). W powołanym do życia w roku 1932 Polskim Okręgu Narodowościowym, położonym w kierunku południowo-zachodnim od Mińska, ze stolicą w Dzierżyńsku, językiem urzędowym stała się polszczyzna, polski obowiązywał też w sądownictwie oraz w administracji prowadzonej przez rady wiejskie. W początkach lat 30. XX w. istniały tu 93 szkoły podstawowe i 14 szkół średnich, uruchomiono technikum budowlane, dostarczające kadry dla polskich kołchozów narodowościowych, działał Polski Kombinat Naukowy kształcący nauczycieli dla polskich szkół, otwarto kluby i świetlice, powstał Objazdowy Teatr Kołchozowo-Sowchozowy (Iwanow, 1991, ss. 132–135). W Polskim Okręgu Narodowościowym ukazywały się podręczniki w języku polskim, wydawano książki, wychodziła prasa polskojęzyczna²⁹. Sprzyjało to utrzymywaniu polszczyzny w obiegu, ale też przyspieszało kształtowanie się tzw. radzieckiej wersji

---

²⁹ Komuniści działający w Sektorze Polskim Instytutu Kultury Białoruskiej z entuzjazmem podchwycili pomysł „tworzenia polskiego języka radzieckiego” (Grek-Pabisowa i in., 2008a, s. 21; zob. też: Mędelka & Marszałek, 2000a, 2000b).

poliszczyzny białoruskiej, „obfitującej we frazesy i sztamkowe sformułowania oddające nową rzeczywistość” (Grek-Pabisowa i in., 2008a, s. 21.). Jednakże chłopstwo, przeważające liczebnie wśród mniejszości polskiej na Białorusi (ponad 80%), często posługiwało się nie językiem polskim, lecz mową prostą (Grek-Pabisowa i in., 2008a, ss. 20–23). Eksperyment polonijny zakończono w roku 1938, likwidując Polski Okręg Narodowościowy i poddając represjom, w tym masowym deportacjom, jego polską ludność. Charakterystykę kilku odmian lokalnej polszczyzny mówionej przedstawiono w pierwszym tomie monografii wydanej kilka lat temu (Grek-Pabisowa i in., 2008a), analizę zaś odmian pisanych – w tomie drugim tej monografii. Dowiedziano, że źródła drukowane odzwierciedliły przede wszystkim „ogromną ilość i wysoką frekwencję wszelkiego typu rusycyzmów” (Grek-Pabisowa, Ostrówka, Biesiadowska-Magdziarz, 2008b, s. 192). Część znamiennej nowej leksyki, używanej pod wpływem radzieckiego języka rosyjskiego, spotyka się zarówno w białoruskiej odmianie polszczyzny radzieckiej, jak i w ówczesnej niemczyźnie radzieckiej, np. *antyreligijny* – *antireligiös*, *izba-czytelnia* – *Lesehaus*, *sielsowiet* – *Dorfsowjet*³⁰.

Inni mieszkańcy terenów północno-wschodnich znaleźli się w granicach ZSRR około 20 lat później. Po II wojnie światowej Litwa (z Wileńszczyzną) weszła w skład Związku Radzieckiego i stała się Litewską Socjalistyczną Republiką Radziecką³¹. Jej terytorium w trakcie repatriacji opuściło ponad 200 tys. Polaków, głównie inteligencji (Eberhardt, 1991, ss. 472–474; Błaszczuk, 1991, s. 151). W roku 1959 na Litwie mieszkało jeszcze około 230 tys. osób polskiej narodowości, czyli około 8,5% ludności tego państwa (Maryański, 1974, s. 145). Wówczas byli to głównie chłopci posługujący się gwarami północnokresowymi (Mędelcka, 1993a, ss. 25–27).

Na powojennej Litwie³² władze radzieckie zastosowały ten sam instrument sowietyzacji, który sprawdziły wcześniej na Niemczech nadwołżańskich oraz na Polakach z Białorusi Wschodniej, poddanych eksperymentowi polonijnemu, czyli przyznanie autonomii kulturalno-językowej. Nie była ona jednak tak rozległa, zwłaszcza w porównaniu z uprawnieniami, którymi cieszyli się Niemcy w ASRR NP. Autonomię otrzymali tylko mieszkańcy Wileńszczyzny. Mieli system szkolnictwa w języku polskim (szkoły początkowe, ośmioletnie i średnie), a także klasy polskie przy placówkach litewskich lub rosyjskich. Kadre dla nich stanowiła ta część miejscowej inteligencji, która nie repatriowała się do Polski, lub też osoby władające językiem polskim, lecz do nauczania nieprzygotowane. Na poziomie wyższym można było ukończyć tylko polonistykę. Na miejscu wydawano podręczniki, broszury, literaturę metodyczną. Działały teatry amatorskie, zespoły pieśni i tańca, kółka literackie, przede wszystkim zaś ukazywała się polskojęzyczna prasa (Mędelcka, 1993a, ss. 27–30). Dzięki tej autonomii na powojennej Litwie pojawiła się nowa inteligencja i – jak się przypuszcza – doszło do „swoistego samorzutnego przywrócenia normalnego stosunku:

³⁰ Zob. Grek-Pabisowa i in. (2008a, ss. 281–284) oraz Несслер (1929).

³¹ Niepodległość straciła też Łotwa.

³² Inne obszary zamieszkałe przez mniejszość polską takich uprawnień nie otrzymały.

gwary ludowe → dialekt kulturalny, który dotąd był tam inny, specyficzny: dialekt kulturalny → gwary ludowe” (Mędelka, 1993b, s. 475). Ów dialekt kulturalny znalazł wyraziste odzwierciedlenie w prasie wileńskiej (Mędelka, 2000, 2001, 2004) oraz w wydawnictwach książkowych (Marszałek, 2006). Pewne rusycyzmy, zwłaszcza sowietyzmy, są identyczne w powojennym północnokresowym dialekcie kulturalnym i w niemieckim radzieckim (Mędelka & Jankowiak-Rutkowska, w druku).

Wnioski

- 1) Niemcy rosyjscy, w tym nadwożańscy, znaleźli się w Rosji Radzieckiej już w roku 1917. Kilka lat później republiką związkową stała się Białoruś Wschodnia, na której obszarze Polacy stanowili paroprocentowe skupisko narodowe. Jednak większość Polaków z obszarów północno-wschodnich podzieliła los Niemców nadwożańskich ponad ćwierć wieku później.
- 2) Obie narodowości – w celu ułatwienia ich sowietyzowania – otrzymały od władz radzieckich autonomię kulturalno-językową. Autonomia Niemców nadwożańskich była szeroka, obejmowała nawet namiastkę własnej państwowości, niemiecki jako język urzędowy, szkolnictwo wyższe. Ponadto autonomia ta stanowiła niejako kontynuację tradycji samorządowej przyznanej Niemcom jeszcze przez Katarzynę II, w tym prawa do utrzymywania sieci własnego szkolnictwa ludowego. Polacy mieszkający na Białorusi Radzieckiej też mieli dość szeroką autonomię, jednak cieszyli się nią krócej i – ze względu na rozproszone osadnictwo, a także stosunkowo niewielki udział procentowy w całym społeczeństwie Białorusi Radzieckiej, brak tradycji, częste posługiwanie się mową prostą – korzystali z niej mniej intensywnie niż Niemcy. Z kolei Polacy wileńscy uzyskali już znacznie skromniejsze uprawnienia, np. polszczyzna nie otrzymała statusu języka urzędowego, nie było też – poza polonistyką – możliwości zdobycia wyższego wykształcenia w języku ojczystym.
- 3) W ASRR NP stworzono Niemcom swoistą enklawę, w której, stanowiąc zdecydowaną większość mieszkańców (w kilku kantonach blisko 100% ludności), czuli się swojsko, bezpiecznie. Język ojczysty nierzadko pozostawał wystarczającym instrumentem porozumiewania się nie tylko w kręgu rodzinnym czy sąsiedzkim, lecz także w kontaktach zewnętrznych, między kantonami. Starsze pokolenie Niemców, a także wiele niemieckich kobiet w ogóle nie znało języka rosyjskiego³³. Polacy z kresów północno-wschodnich byli takiego komfortu pozbawieni.

---

³³ Zob. Жирмунский (1933, s. 93). Por też opinię dialektologa wypowiedzianą w końcu lat 70. XX w.: „[...] zupełnie niedawno, przed wojną, rzadko która niemiecka kobieta na Powołżu rozumiała język rosyjski” (Вейлерт, 1979, ss. 84–85; przekład J. M.).

- 4) Autonomia niewątpliwie wspomagała sowietyzowanie Niemców i Polaków, wręcz służyła sowietyzacji, niemniej umożliwiła mniejszościom zachowanie znajomości języków narodowych, a nawet wytworzenie lokalnej inteligencji, niezbędnego czynnika kulturotwórczego.
- 5) W radzieckim okresie dziejów obie odmiany terytorialne języków narodowych uległy modyfikacji, a mianowicie swoistej odmianie rusyfikacji: sowietyzacji. Sowietyzacja prowadziła do pewnej unifikacji wszystkich języków używanych w ZSRR. Unifikacja dotknęła też niemieczynę radziecką i radziecką polszczyznę północnokresową.

Bibliografia

- Bardach, J. (1988). O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX i XX w. W W. Wrzesiński (Red.), *Polaska myśl polityczna XIX i XX wieku* (T. 6, ss. 225–234). Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Beratz, G. (1923). *Die deutschen Kolonisten an der unteren Wolga in ihrer Entstehung und ersten Entwicklung*. Berlin: Verband der wolgadeutschen Bauern, GmbH.
- Błaszczyk, J. (1991). Polacy na Litwie: Zarys problematyki historycznej i współczesnej. *Przegląd Wschodni*, 1(1), 147–167.
- Brandes, D. (1997). Einwanderung und Entwicklung der Kolonien. W G. Stricker (Red.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa: Russland* (ss. 35–110). Berlin: Siedler Verlag.
- Busch, M. (1997). Brauchtum und Geselligkeit. W G. Stricker (Red.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa: Russland* (ss. 539–560). Berlin: Siedler Verlag.
- Ciesielski, S., Hryciuk, G., & Srebrakowski, A. (1994). Przymusowe przesiedlenia Niemców radzieckich. W S. Ciesielski, G. Hryciuk, & A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej* (ss. 83–105). Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Dinges, G. (1923). Über unsere Mundarten – mit Sprach-Karte der wolgadeutschen Mütterkolonien. Beiträge. W P. Sinner (red.) *Zur heimatkunde des deutschen Wolgagebiets* (ss. 60–73). Pskovsk: Abteilung für Volksbildung des Gebiets der Wolgadeutschen.
- Dinges, G., Berend, N., & Post, R. (1997). *Wolgadeutscher Sprachatlas* (WDSA). Tübingen: A. Francke.
- Eberhardt, P. (1991). Przemiany narodowościowe na Litwie w XX w. *Przegląd Wschodni*, 1(3), 449–485.
- Eisfeld, A. (2010). *Etappen eines langen Weges: Beitrag zur Geschichte und Gegenwart der Deutschen aus Russland*. Bonn: Bund der Vertriebenen.
- Grek-Pabisowa, I. (1992). Język polski na Kresach północno-wschodnich: Legendy a rzeczywistość. W J. Siatkowski & B. Galster (Red.), *Językoznawstwo: Prace na XI Międzynarodowy Kongres Słowistów w Bratysławie 1993* (ss. 55–62). Warszawa: Energeia. (Z Polskich Studiów Słowistycznych, seria 8)

- Grek-Pabisowa, I. (2002). *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi: Fonetyka*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Grek-Pabisowa, I., Ostrówka, M., & Biesiadowska-Magdziarz, B. (2008a). *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym: Polszczyzna mówiona*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Grek-Pabisowa, I., Ostrówka, M., & Biesiadowska-Magdziarz, B. (2008b). *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym: Polszczyzna pisana*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Iwanow, M. (1991). *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*. Warszawa, Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karaś, H. (2002). *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*. Warszawa, Puńsk: Auśra.
- Kurzowa, Z. (1993). *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI – XX w.* Warszawa, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lebioda, T. (2004). *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.
- Marszałek, M. (2006). *Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie: Opis dyferencjalny*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.
- Maryński, A. (1974). Stan i rozmieszczenie ludności polskiej w ZSRR. *Czasopismo Geograficzne*, (1), 145–146.
- Maryniakowa, I. (1992). Północno-wschodnie obszary polszczyzny wobec języków wschodniosłowiańskich i bałtyckich. W J. Siatkowski & B. Galster (Red.), *Językoznawstwo: Prace na XI Międzynarodowy Kongres Słowistów w Bratysławie 1993* (ss. 154–158). Warszawa: Energeia. (*Z Polskich Studiów Sławistycznych*, seria 8)
- Maryniakowa, I. (1999). Związki polszczyzny północnokresowej z Podlasiem i Mazowszem. *Acta Baltico-Slavica*, 24, 163–178.
- Mędelaska, J. (1993a). *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.
- Mędelaska, J. (1993b). Nad książką Zofii Kurzowej „Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.”. *Poradnik Językowy*, (4), 470–482.
- Mędelaska, J. (2000). *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979) (T. 2: Lata 1945–1959)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.
- Mędelaska, J. (2001). *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979) (T. 3: Lata 1960–1979, Cz. 1: Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.
- Mędelaska, J. (2004). *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979) (T. 4: Lata 1960–1979, Cz. 2: Słownictwo, wyrazy)*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.
- Mędelaska, J., & Cieszkowski, M. (2011a). О раннем варианте немецкого советского языка: На материале Русско-немецкого словаря А. Ф. Несслера. *Slavia Orientalis*, 60(2), 253–276.

- Mędelska, J., & Cieszkowski, M. (2011b). Отражение ранних вариантов советских национальных языков в московских русско-иностранноязычных словарях. *Acta Baltico-Slavica*, 35, 91–108.
- Mędelska, J., & Cieszkowski, M. (2012). Pierwsze sowietyzmy w niemieczyźnie współczesnej: Na podstawie porewolucyjnego słownika rosyjsko-niemieckiego. W A. Kątny (Red.), *Sprach- und Kulturkontakte in Europas Mitte: Studien zur Slawistik und Germanistik* (ss. 91–111). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Mędelska, J., & Jankowiak-Rutkowska, M. (2014). Kolchoskontor, Spezumsiedler, Balanda, Schtschi и другие лексические особенности в языке поэзии российских немцев. *Slavia Orientalis*, 63(1), 89–108.
- Mędelska, J., & Jankowiak-Rutkowska, M. (w druku). *O unifikacji słownictwa mniejszości narodowych w ZSRR na wybranych przykładach z radzieckich odmian polszczyzny i niemieczyzny: Okres międzywojenny*.
- Mędelska, J., Cieszkowski, M., & Jankowiak-Rutkowska, M. (2012). Kartka z mrocznych dziejów szkolnictwa Niemców nadwożańskich. *Linguistica Bidgostiana*, 9, 102–123.
- Mędelska, J., Cieszkowski, M., & Jankowiak-Rutkowska, M. (2014). О слове Arbuse, одном из первых русизмов в языке российских немцев. *Jazykovedny časopis*, 65(1), 5–21.
- Mędelska, M., & Marszałek, M. (2000a). Kułak czy gbur? Rozterki twórców polszczyzny radzieckiej. *Przegląd Polonijny*, 26, 119–137.
- Mędelska, M., & Marszałek, M. (2000b). Twórzmy słownik polskiego języka radzieckiego! *Poradnik Językowy*, (8), 38–48.
- Moszyński, K. (1918). Stosunki narodowościowe w Wileńskim. *Mysł Polska*, (1–2), 22–27.
- Ochmański, J. (1967). *Historia Litwy*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Pinkus, B., & Fleischhauer, I. (1987). *Die Deutschen in der Sowjetunion: Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jh.* (K.-H. Ruffmann, Red.). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Reis, V. (2013). „da kommt da so quer rein”: *Sprachgebrauch und Spracheinstellungen Russlanddeutscher in Deutschland*. New York, München, Berlin: Waxmann.
- Rieger, J. (1995). W sprawie genezy i ewolucji polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim. W J. Rieger (Red.), *Studia nad polszczyzną kresową* (T. 8, ss. 31–38). Warszawa: Semper.
- Rieger, J., Masojć, I., & Rutkowska, K. (2006). *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. Warszawa: DIG.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. (1990). *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej: Słownictwo*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. (2002). *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku: Na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.

- Stricker, G. (1997a). Fragen an die Geschichte der Deutschen in Russland. W G. Stricker (Red.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa: Russland* (ss. 13–20). Berlin: Siedler Verlag.
- Stricker, G. (1997b). Rußlanddeutsches Bildungswesen – Von den Anfängen bis 1941. W G. Stricker (Red.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa: Russland* (ss. 419–481). Berlin: Siedler Verlag.
- Turska, H. (1995). *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*. Vilnius: Mintis.
- Wasilewski, L. (1917). *Kresy Wschodnie*. Warszawa, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze.
- Wielhorski, W. (1928). *Litwa etnograficzna. Przyroda jako podstawa gospodarcza. Rozwój struktur narodowościowych*. Wilno: Wydawnictwo Wileńskiego Biura Informacyjnego.
- Wielhorski, W. (1947). *Polska a Litwa: Stosunki wzajemne w biegu dziejów*. Londyn: Polish Research Centre.
- Wisner, H. (1991). *Litwa i Litwini: Szkice z dziejów państwa i narodu*. Olsztyn: Spręcograf.
- Zielińska, A. (2002). *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej: Studium socjolingwistyczne*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Берников, Н. Н. (1941). Процесс перестройки фонетической структуры крестьянской речи: Из наблюдений над современными немецко-волжскими языковыми отношениями. *Ученые записки ЛГУ. Серия филологических наук*, 5(58), 255–291.
- Вейлерт, А. А. (1979). Русское слово в немецкой диалектной речи. *Вопросы языкознания*, (3), 82–94.
- Герман, А. А., & Плева, И. Р. (2002). *Немцы Поволжья: Краткий исторический очерк*. Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Герман, Е., & Герман, А. (2006). Республика Немцев Поволжья. W В. Карев (Red.), *Немцы России: Энциклопедия* (Т. 2, ss. 271–292). Москва: ЭРН.
- Дизендорф, В. (1995). Исторические, политические и правовые аспекты проблемы российских Немцев. W В. Дизендорф (Red.), *Российские немцы и национальные меньшинства Европы: Материалы Международной научно-практической конференции «Будущее российских немцев...» (Москва, 19–21 февраля 1994 года)* (ss. 43–50). Москва: Готика.
- Дизендорф, В. Ф. (Red.). (2006). *Немцы России. Населенные пункты и места населения: Энциклопедический словарь* (приложение к энциклопедии Немцы России). Москва: ЭРН.
- Дингес, Г. Г. (1925). К изучению говоров Поволжских немцев (результаты, задачи, методы). *Ученые записки Саратовского университета имени Чернышевского*, 4(3), 12–20.
- Дингес, Г. Г. (1929). О русских словах, заимствованных поволжскими немцами до 1876 года. *Ученые записки Саратовского университета имени Чернышевского*, 7, 195–236.
- Дитц, Я. Е. (1997). *История поволжских немцев-колонистов*. (И. Р. Плева, Red.). Москва: Готика.
- Дульзон, А. П. (1941). Проблема скрещения диалектов по материалам языка немцев Поволжья. *Известия Академии Наук СССР. Отделение литературы и языка*, 3, 82–96.

- Ерина, Е. М. (1995). *Очерки истории культуры Немецкой автономии на Волге*. Саратов: Издательство Саратовского университета.
- Жирмунский, В. М. (1933). Итоги и задачи диалектологического и этнографического изучения немецких поселений СССР. *Советская этнография*, 2, 84–112.
- Ковригина, В. (2006). Слобода немецкая в Москве. В О. Кубицкая (Red.), *Немцы России: Энциклопедия* (Т. 3, ss. 443–450). Москва: ЭРН.
- Лиценбергер, О. А. (2011). Участие немцев лютеранского и католического исповедания в социально-экономической, политической и культурной жизни России. В Д. Ф. Аяцков (Red.), *Российское государство, общество и этнические немцы: Сборник научных трудов* (ss. 3–13). Саратов: МСНК-пресс.
- Михайлов, А. (2004). Офицерский корпус. В В. Карев (Red.), *Немцы России: Энциклопедия* (Т. 2, ss. 742–746). Москва: ЭРН.
- Несслер, А. Ф. (Red.). (1929). *Русско-немецкий словарь*. Москва.
- Остроух, И. Г., & Шервуд, Е. А. (1995). Российские немцы: вклад в историю и культуру (XVII – начало XX вв.). В Е. А. Шервуд (Red.), *Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге: Материалы Русско-Германской научной конференции, 22–26 сентября 1994 г.* (ss. 11–25). Москва: Международный союз немецкой культуры.
- Плеве, И. Р. (1999). К вопросу о классификации групп немецкого населения России (исторический аспект). В А. Герман & И. Плеве (Red.), *Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: Материалы международной научной конференции (Москва, 17–20 сентября 1998 г.)* (ss. 203–208). Москва: Готика.
- Плеве, И. Р. (2000). *Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века*. Москва: Международный союз немецкой культуры.
- Плеве, И. Р. (2010). *Списки колонистов, прибывших в Россию в 1766 г.: „Рапорты Ивана Кульберга”*. Саратов: Саратовский государственный технический университет.
- Русских, Е. В. (1996). Центральные русские училища в немецких колониях на Волге: С момента создания до конца XIX в. В *Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения. Материалы международной научной конференции. Анапа, 20–25 сентября 1995 г.* (ss. 299–304). Анапа: Готика.
- Савченко, И. А., & Дубинин, С. И. (1994). *Российские немцы в Самарском крае: Историко-краеведческие очерки*. Самара: Издательство «Самарский университет».
- Старкова, О. (1999). Екатерина II. В В. Карев (Red.), *Немцы России: Энциклопедия* (Т. 1, ss. 758–759). Москва: ЭРН.
- Чеботарева, В. Г. (1999). *Государственная национальная политика в Республике немцев Поволжья. 1918–1941 гг.* Москва: Общественная Академия наук российских немцев.
- Чеботарева, В. Г. (2006). Язык немецкий. В О. Кубицкая (Red.), *Немцы России: Энциклопедия* (Т. 3, ss. 865–890). Москва: ЭРН.
- Юхнева, Н. (2006). Санкт-Петербург. В О. Кубицкая (Red.), *Немцы России: Энциклопедия* (Т. 3, ss. 377–380). Москва: ЭРН.

Bibliography

- Bardach, J. (1988). O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX i XX w. In W. Wrzesiński (Ed.), *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku* (Vol. 6, pp. 225–234). Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Beratz, G. (1923). *Die deutschen Kolonisten an der unteren Wolga in ihrer Entstehung und ersten Entwicklung*. Berlin: Verband der wolgadeutschen Bauern, GmbH.
- Bernikov, N. N. (1941). Protsess perestroiki foneticheskoi struktury krest'ianskoi rechi: Iz nabliudeniï nad sovremennymi nemetsko-volzskimi iazykovymi otnosheniami. *Uchenye zapiski LGU. Seria filologicheskikh nauk*, 5(58), 255–291.
- Błaszczuk, J. (1991). Polacy na Litwie: Zarys problematyki historycznej i współczesnej. *Przegląd Wschodni*, 1(1), 147–167.
- Brandes, D. (1997). Einwanderung und Entwicklung der Kolonien. In G. Stricker (Ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa: Russland* (pp. 35–110). Berlin: Siedler Verlag.
- Busch, M. (1997). Brauchtum und Geselligkeit. In G. Stricker (Ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa: Russland* (pp. 539–560). Berlin: Siedler Verlag.
- Chebotareva, V. G. (1999). *Gosudarstvennaia natsional'naia politika v Respublike nemtsev Povolzh'ia. 1918–1941 gg.* Moskva: Obshchestvennaia Akademiia nauk rossiiskikh nemtsev.
- Chebotareva, V. G. (2006). Iazyk nemetskii. In O. Kubitskaia (Ed.), *Nemtsy Rossii: Èntsiklopediia* (Vol. 3, pp. 865–890). Moskva: ÈRN.
- Ciesielski, S., Hryciuk, G., & Srebrakowski, A. (1994). Przymusowe przesiedlenia Niemców radzieckich. In S. Ciesielski, G. Hryciuk, & A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej* (pp. 83–105). Wrocław: Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Dinges, G. G. (1925). K izucheniiu govorov Povolzhskikh nemtsev (rezul'taty, zadachi, metody). *Uchenye zapiski Saratovskogo universiteta imeni Chernyshevskogo*, 4(3), 12–20.
- Dinges, G. G. (1929). O russkikh slovakh, zaimstvovannykh povolzhskimi nemtsami do 1876 goda. *Uchenye zapiski Saratovskogo universiteta imeni Chernyshevskogo*, 7, 195–236.
- Dinges, G., Berend, N., & Post, R. (1997). *Wolgadeutscher Sprachatlas* (WDSA). Tübingen: A. Francke.
- Ditts, I. E. (1997). *Istoriia povolzhskikh nemtsev-kolonistov*. (I. R. Pleve, Ed.). Moskva: Gotika.
- Dizendorf, V. (1995). Istoricheskie, politicheskie i pravovye aspekty problemy rossiiskikh Nemtsev. In V. Dizendorf (Ed.), *Rossiiskie nemtsy i natsional'nye men'shinstva Evropy: Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Budushchee rossiiskikh nemtsev...»* (Moskva, 19–21 fevralia 1994 goda) (pp. 43–50). Moskva: Gotika.
- Dizendorf, V. F. (Ed.). (2006). *Nemtsy Rossii. Naselennyye punkty i mesta naseleniia: Èntsiklopedicheskii slovar'* (annex to encyclopaedia *Nemtsy Rossii*). Moskva: ÈRN.
- Dul'zon, A. P. (1941). Problema skreshcheniia dialektov po materialam iazyka nemtsev Povolzh'ia. *Izvestiia Akademii Nauk SSSR. Otdelenie literatury i iazyka*, 3, 82–96.

- Eberhardt, P. (1991). Przemiany narodowościowe na Litwie w XX w. *Przegląd Wschodni*, 1(3), 449–485.
- Eisfeld, A. (2010). *Etapen eines langen Weges: Beitrag zur Geschichte und Gegenwart der Deutschen aus Russland*. Bonn: Bund der Vertriebenen.
- Erina, E. M. (1995). *Ocherki istorii kul'tury Nemetskoj avtonomii na Volge*. Saratov: Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta.
- German, A. A., & Pleve, I. R. (2002). *Nemtsy Povolzh'ia: Kratkii istoricheskii ocherk*. Saratov: Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta.
- German, E., & German, A. (2006). Republika Nemtsev Povolzh'ia. In V. Karev (Ed.), *Nemtsy Rossii: Ėntsiklopediia* (Vol. 2, pp. 271–292). Moskva: ĖRN.
- Grek-Pabisowa, I. (1992). Język polski na Kresach północno-wschodnich: Legendy a rzeczywistość. In J. Siatkowski & B. Galster (Eds.), *Językoznawstwo: Prace na XI Międzynarodowy Kongres Sławistów w Bratysławie 1993* (pp. 55–62). Warszawa: Energeia. (*Z Polskich Studiów Sławistycznych*, seria 8)
- Grek-Pabisowa, I. (2002). *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi: Fonetyka*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Grek-Pabisowa, I., Ostrówka, M., & Biesiadowska-Magdziarz, B. (2008a). *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym: Polszczyzna mówiona*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Grek-Pabisowa, I., Ostrówka, M., & Biesiadowska-Magdziarz, B. (2008b). *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym: Polszczyzna pisana*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- IUkhneva, N. (2006). Sankt-Peterburg. In O. Kubitskaia (Ed.), *Nemtsy Rossii: Ėntsiklopediia* (Vol. 3, pp. 377–380). Moskva: ĖRN.
- Iwanow, M. (1991). *Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*. Warszawa, Wrocław: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karaś, H. (2002). *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*. Warszawa, Puńsk: Auśra.
- Kovrigina, V. (2006). Sloboda nemetskaia v Moskve. In O. Kubitskaia (Ed.), *Nemtsy Rossii: Ėntsiklopediia* (Vol. 3, pp. 443–450). Moskva: ĖRN.
- Kurzowa, Z. (1993). *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI – XX w.* Warszawa, Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lebioda, T. (2004). *Niemcy rosyjscy w polityce RFN na tle ich znaczenia w Rosji i relacjach niemiecko-rosyjskich w latach 1763–2003*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum.
- Litsenberger, O. A. (2011). Uchastie nemtsev liuterskogo i katolicheskogo ispovedaniia v sotsial'no-ekonomicheskoi, politicheskoi i kul'turnoi zhizni Rossii. In D. F. Aiatskov (Ed.), *Rossiiskoe gosudarstvo, obshchestvo i etnicheskie nemtsy: Sbornik nauchnykh trudov* (pp. 3–13). Saratov: MSNK-press.
- Marszałek, M. (2006). *Słownictwo wydawnictw książkowych drukowanych na radzieckiej Litwie: Opis dyferencjalny*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy.

- Maryński, A. (1974). Stan i rozmieszczenie ludności polskiej w ZSRR. *Czasopismo Geograficzne*, (1), 145–146.
- Maryniakowa, I. (1992). Północno-wschodnie obszary polszczyzny wobec języków wschodniosłowiańskich i bałtyckich. In J. Siatkowski & B. Galster (Eds.), *Językoznawstwo: Prace na XI Międzynarodowy Kongres Słowistów w Bratysławie 1993* (pp. 154–158). Warszawa: Energeia. (*Z Polskich Studiów Słowistycznych*, seria 8)
- Maryniakowa, I. (1999). Związki polszczyzny północnokresowej z Podlasiem i Mazowszem. *Acta Baltico-Slavica*, 24, 163–178.
- Mędelska, J. (1993a). *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX wieku*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.
- Mędelska, J. (1993b). Nad książką Zofii Kurzowej „Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.”. *Poradnik Językowy*, (4), 470–482.
- Mędelska, J. (2000). *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)* (Vol. 2: *Lata 1945–1959*). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.
- Mędelska, J. (2001). *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)* (Vol. 3: *Lata 1960–1979*, Pt. 1: *Fonetyka, słowotwórstwo, fleksja, składnia*). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.
- Mędelska, J. (2004). *Język polskiej prasy wileńskiej (1945–1979)* (Vol. 4: *Lata 1960–1979*, Pt. 2: *Słownictwo, wyrazy*). Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane WSP w Bydgoszczy.
- Mędelska, J., & Cieszkowski, M. (2011a). O rannem variante nemetskogo sovetkogo iazyka: Na materiale Russko-nemetskogo slovaria A. F. Nesslerera. *Slavia Orientalis*, 60(2), 253–276.
- Mędelska, J., & Cieszkowski, M. (2011b). Otrazhenie rannikh variantov sovetkikh natsional'nykh iazykov v moskovskikh russko-inoiazycznych slovariakh. *Acta Baltico-Slavica*, 35, 91–108.
- Mędelska, J., & Cieszkowski, M. (2012). Pierwsze sowietyzmy w niemieczyźnie współczesnej: Na podstawie porewolucyjnego słownika rosyjsko-niemieckiego. In A. Kątny (Ed.), *Sprach- und Kulturkontakte in Europas Mitte: Studien zur Slawistik und Germanistik* (pp. 91–111). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Mędelska, J., & Jankowiak-Rutkowska, M. (2014). Kolchoskontor, Spezumsiedler, Balanda, Schtschi i drugie leksicheskie osobennosti v iazyke poëzii rossiiskikh nemtsev. *Slavia Orientalis*, 63(1), 89–108.
- Mędelska, J., & Jankowiak-Rutkowska, M. (in press). *O unifikacji słownictwa mniejszości narodowych w ZSRR na wybranych przykładach z radzieckich odmian polszczyzny i niemieczyzny: Okres międzywojenny*.
- Mędelska, J., Cieszkowski, M., & Jankowiak-Rutkowska, M. (2012). Kartka z mrocznych dziejów szkolnictwa Niemców nadwożańskich. *Linguistica Bidgostiana*, 9, 102–123.
- Mędelska, J., Cieszkowski, M., & Jankowiak-Rutkowska, M. (2014). O slove Arbuse, odnom iz pervykh rusizmov v iazyke rossiiskikh nemtsev. *Jazykovedny časopis*, 65(1), 5–21.
- Mędelska, M., & Marszałek, M. (2000a). Kułak czy gbur? Rozterki twórców polszczyzny radzieckiej. *Przegląd Polonijny*, 26, 119–137.

- Mędelśka, M., & Marszałek, M. (2000b). Twórzmy słownik polskiego języka radzieckiego! *Poradnik Językowy*, (8), 38–48.
- Mikhailov, A. (2004). Ofiterskiĭ korpus. In V. Karev (Ed.), *Nemtsy Rossii: Ėntsiklopediia* (Vol. 2, pp. 742–746). Moskva: ĖRN.
- Moszyński, K. (1918). Stosunki narodowościowe w Wileńskim. *Mysł Polska*, (1–2), 22–27.
- Nessler, A. F. (Ed.). (1929). *Russko-nemetskiĭ slovar'*. Moskva.
- Ochmański, J. (1967). *Historia Litwy*. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Ostroukh, I. G., & Shervud, E. A. (1995). Rossiiskie nemtsy: vklad v istoriiu i kul'turu (XVII – nachalo XX vv.). In E. A. Shervud (Ed.), *Rossiiskie nemtsy na Donu, Kavkaze i Volge: Materialy Russko-Germanskoĭ nauchnoĭ konferentsii, 22–26 sentiabria 1994 g.* (pp. 11–25). Moskva: Mezhdunarodnyĭ soiuз nemetskoĭ kul'tury.
- Pinkus, B., & Fleischhauer, I. (1987). *Die Deutschen in der Sowjetunion: Geschichte einer nationalen Minderheit im 20. Jh.* (K.-H. Ruffmann, Ed.). Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft.
- Pleve, I. R. (2000). *Nemetskie kolonii na Volge vo vtoroi polovine XVIII veka*. Moskva: Mezhdunarodnyĭ soiuз nemetskoĭ kul'tury.
- Pleve, I. R. (2010). *Spiski kolonistov, pribyvshikh v Rossiiu v1766 g.: „Raporty Ivana Kul'berga”*. Saratov: Saratovskiiĭ gosudarstvennyĭ tekhnicheskiiĭ universitet.
- Pleve, I. R. (1999). K voprosu o klassifikatsii grupp nemetskogo naseleniia Rossii (istoricheskiiĭ aspekt). In A. German & I. Pleve (Eds.), *Nemtsy Rossii v kontekste otechestvennoiĭ istorii: obshchie problemy i regional'nye osobennosti: Materialy mezhdunarodnoiĭ nauchnoiĭ konferentsii (Moskva, 17–20 sentiabria 1998 g.)* (pp. 203–208). Moskva: Gotika.
- Reis, V. (2013). *„da kommt da so quer rein”: Sprachgebrauch und Spracheinstellungen Russlanddeustcher in Deutschland*. New York, München, Berlin: Waxmann.
- Rieger, J. (1995). W sprawie genezy i ewolucji polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim. In J. Rieger (Ed.), *Studia nad polszczyzną kresową* (Vol. 8, pp. 31–38). Warszawa: Semper.
- Rieger, J., Masojć, I., & Rutkowska, K. (2006). *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. Warszawa: DIG.
- Russkikh, E. V. (1996). T'Sentral'nye russkie uchilishcha v nemetskikh koloniiakh na Volge: S momenta sozdaniia do kontsa XIX v. In *Rossiiskie nemtsy: Problemy istorii, iazyka i sovremennogo polozenia. Materialy mezhdunarodnoiĭ nauchnoiĭ konferentsii. Anapa, 20–25 sentiabria 1995 g.* (pp. 299–304). Anapa: Gotika.
- Savchenko, I. A., & Dubinin, S. I. (1994). *Rossiiskie nemtsy v Samarskom krae: Istoriko-kraevedcheskie ocherki*. Samara: Izdatel'stvo «Samarskiĭ universitet».
- Sawaniewska-Mochowa, Z. (1990). *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej: Słownictwo*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sawaniewska-Mochowa, Z. (2002). *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku: Na podstawie słowników przekładowych Antoniego Juszkiewicza*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.

- Starkova, O. (1999). Ekaterina II. In V. Karev (Ed.), *Nemtsy Rossii: Ėntsiklopediia* (Vol. 1, pp. 758–759). Moskva: ĖRN.
- Stricker, G. (1997a). Fragen an die Geschichte der Deutschen in Russland. In G. Stricker (Ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa: Russland* (pp. 13–20). Berlin: Siedler Verlag.
- Stricker, G. (1997b). Rußlanddeutsches Bildungswesen – Von den Anfängen bis 1941. In G. Stricker (Ed.), *Deutsche Geschichte im Osten Europa: Russland* (pp. 419–481). Berlin: Siedler Verlag.
- Turska, H. (1995). *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*. Vilnius: Mintis.
- Veilert, A. A. (1979). Russkoe slovo v nemetskoj dialektnoj rechi. *Voprosy iazykoznanija*, (3), 82–94.
- Wasilewski, L. (1917). *Kresy Wschodnie*. Warszawa, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze.
- Wielhorski, W. (1928). *Litwa etnograficzna. Przyroda jako podstawa gospodarcza. Rozwój struktur narodowościowych*. Wilno: Wydawnictwo Wileńskiego Biura Informacyjnego.
- Wielhorski, W. (1947). *Polska a Litwa: Stosunki wzajemne w biegu dziejów*. Londyn: Polish Research Centre.
- Wisner, H. (1991). *Litwa i Litwini: Szkice z dziejów państwa i narodu*. Olsztyn: Spręcograf.
- Zhirmunskii, V. M. (1933). Itogi i zadachi dialektologicheskogo i etnograficheskogo izucheniia nemetskich poselenii SSSR. *Sovetskaia etnografia*, 2, 84–112.
- Zielińska, A. (2002). *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej: Studium socjolingwistyczne*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Specyficzne warianty języków narodowych: polski północnokresowy i niemiecki nadwożański. Perspektywy badań porównawczych

Streszczenie

Autorka zajmuje się szczególnymi kodami językowymi: polszczyzną północnokresową i niemczyzną nadwożańską. Są to odmiany języków narodowych, które rozwijały się w niezwykłych warunkach. Oba znajdowały się poza terytorium etnicznym i występowały głównie w postaci rozległych wysp językowych.

Polszczyzna północnokresowa ukształtowała się na ziemiach dzisiejszej Litwy, Białorusi, Łotwy w dwóch odmianach. Polacy dobrowolnie przynoszący się do miast i miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego przenieśli na te tereny język polski, który z czasem przejmowały miejscowe warstwy wyższe, polonizując się i wytwarzając specyficzny miejscowy dialekt kulturalny. W II połowie XIX w. dialekt ten zaczęli przejmować chłopci litewscy i białoruscy. W ten sposób powstały zwarte obszary języka polskiego za północno-wschodnią granicą etniczną, czyli gwary północnokresowe. Obie odmiany polszczyzny rozwijały się w Imperium Rosyjskim, gdzie poddawane

były rusyfikacji. Ponownie trafiły w orbitę silnego oddziaływania języka rosyjskiego po II wojnie światowej. W Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej na ich podstawie ukształtował się nowy północnokresowy dialekt kulturalny.

Dialekty niemieckie Powołża należą do gwar przeniesionych, trafiły nad Wołgę w XVIII w. wraz z przybyszami z różnych stron Niemiec, na nowym miejscu uległy modyfikacji, polegającej głównie na wymieszaniu poszczególnych gwar. Długo rozwijały się w izolacji zarówno od rosyjskiego otoczenia, jak i od innych odmian języka niemieckiego, używanych w wielu punktach Rosji, a także od niemieczyny literackiej. Pod koniec XIX w. drogą administracyjną poddano je rusyfikacji. Ponownie rusyfikowano je (sowietyzowano) w latach 20. i 30. XX w. W okresie radzieckim na bazie dialektów niemiecko-nadwołżańskich ukształtował się swoisty dialekt kulturalny.

Autorka omawia punkty styczne i rozbieżne w historii niemieczyny nadwołżańskiej i polszczyzny północnokresowej, wskazując możliwe kierunki badań porównawczych.

Słowa kluczowe: dialekty wyspowe; niemieczyna nadwołżańska; polszczyzna północnokresowa

Particular variations of national languages: Polish Northern Kresy dialect and Volga German. Prospects for comparative study

Abstract

The author addresses particular language codes: Polish Northern Kresy dialect and Volga German. These varieties of their respective national languages evolved in unusual circumstances. Both were located outside of their home ethnic territory and occurred mainly in the form of extensive linguistic islands.

Two varieties of Polish Northern Kresy dialect took shape in the lands of present-day Lithuania, Belarus, and Latvia. Voluntarily moving to the cities and smaller towns of the Grand Duchy of Lithuania, Poles carried with them the Polish language, which eventually was assumed by the local upper echelons, who by Polonizing produced a particular local cultural dialect. In the second half of the nineteenth century, Lithuanian and Belarusian peasants began to take up this dialect. In this manner, compact Polish language areas developed beyond the northeastern ethnic border, in other words, the areas of Northern Kresy dialect. Both varieties of the Polish language developed in the Russian Empire, where they were subjected to Russification. Once again they were drawn into the orbit of a strong Russian influence after World War II.

On this basis, a new Northern Kresy cultural dialect took shape in the Lithuanian Soviet Socialist Republic.

Volga German dialects, which can be categorized as transferred dialects, arrived in the Volga region in the eighteenth century with settlers from different parts of Germany, and underwent modifications in the new locale, consisting mainly of the mixing of different dialects. These evolved for a long time in isolation, from the Russian environment, from other varieties of the German language used in many places in Russia, as well as from literary German. At the end of the nineteenth century, they were officially subjected to Russification. They were again Russified (Sovietized) in the 1920s and 30s. In the Soviet period, a peculiar cultural dialect developed, based on the dialects of Volga German.

The author discusses the points of contact and divergence in the history of Volga German and Polish Northern Kresy dialect, indicating possible directions for comparative research.

Keywords: Island dialects; Volga German; Polish Northern Kresy dialect

---

Correspondence: J. Mędelska, Kazimierz Wielki University, Bydgoszcz, e-mail: ryba@medguz.pol.pl

The work was supported by a grant from the Polish National Science Centre (grant no. DEC-2012/05/B/HS2/04104 – The sovietisation of the language of Russian Germans in the second and third decades of the 20th century).

Competing interests: no competing interests have been declared.